

Change of use of the Borazjan Caravanserai to a Prison: Why and how

Yaghoub Khazaei*

Marjan Negahi Mokhlessabadi**

Abstract

During the Qajar dynasty, many caravanserais were built following the architectural model of the Safavid caravanserais. One such caravanserai was constructed in Borazjan by Mushir al-Mulk, a wealthy dignitary of Fars, and designed by Haj Mohammad Rahim. This stone caravanserai functioned as a rest stop for caravans and travelers until the final years of the Qajar period. However, in the late Qajar Period and throughout the Pahlavi period, its function gradually changed: first it became a military fortress and ammunition depot, and after the 1953 coup d'état, it was converted into a prison. The main research question of this study is to investigate the causes, nature, and process of this transformation. Specifically, which elements of the caravanserai were altered, and which architectural features remained unchanged? Originally, the caravanserai served two main needs: providing shelter for travelers and their pack animals. Accordingly, its structure included guest rooms and stables for camels. But in the process of adaptation into a prison, the requirements of permanent inmates were prioritized. Thus, facilities such as bathrooms, a clinic, a barbershop, several courtyards, and a mosque were added. Meanwhile, camel stables were redesigned into corridors, solitary confinement cells, and offices for prison staff and administrators.

Keywords: Caravanserai, Borazjan, Prison, Qajar, Pahlavi.

* Associate Professor of History, Imam Khomeini international University (Corresponding Author),
khazaei@HUM.ikiu.ac.ir

** ASSISTANT PROFESSOR, DEPARTMENT OF LAW, PAYAM-E-NOOR UNIVERSITY, IRAN,
m.negahi@pnu.ac.ir

Date received: 21/02/2024, Date of acceptance: 25/07/2024

Introduction

The stone caravanserai of Borazjan was built during the reign of Naser al-Din Shah to accommodate caravans and travelers along the Bushehr–Shiraz route, providing them with a short rest stop. In line with its original purpose, the building was divided into two main parts: rooms for travelers and stables (known as shotor-khans) for camels and other pack animals. However, in the late Qajar period and under the Pahlavi dynasty, the caravanserai underwent new adaptations. Initially, it was used as a military site, and after the 1953 coup, with modifications to its inner space, it was transformed into a prison. The central issue of this research is to examine both the reasons behind this conversion and the architectural process by which caravanserais were repurposed into prisons. The political motives of the state in making such a decision are of particular importance. Indeed, the establishment of Borazjan Prison in one of the hottest regions of Iran may have been intended as a means of intensifying punishment for high-risk political prisoners.

Materials & Methods

The research method in the current article is descriptive and comparative method. First, we need to describe two structures and buildings in two different periods; One is the Borazjan Caravanserai and what components and sections this structure had. Another thing is that this same building was converted into a prison during the Pahlavi period, and the authors' intention is to provide a description of Borazjan Prison and its internal structure. Continuing with the above descriptions, we can examine a comparison of these two structures, which are essentially the same building with some modifications.

Discussion and Results

The caravanserai was a place to keep both travelers and pack animals, and its structure had two main sections: rooms for travelers to rest and camel stables for keeping camels. But during the late Qajar and Pahlavi periods, this caravanserai was used for other purposes. Initially, this structure was converted into a military facility, and after the coup, it was converted into a prison with changes to its interior space. The main issue of the research is as follows: investigating the causes of this change in use and how this change occurred in the structure of caravansers. The government's political goals and intentions behind this decision are important. In fact, the establishment of Borazjan Prison in one of the hottest regions of Iran was intended to intensify the punishment of high-risk political prisoners, such as members of the Tudeh Party's officer organization.

In addition to the above factor, it seems that reducing the cost of building new prisons was effective in converting the Moshir-ol-Molk Caravanserai into a prison. When the plan to convert this building into a prison was approved, changes were made to the internal situation.

Conclusion

It appears that, in addition to the factor of intensifying the punishment of dangerous political prisoners, economic considerations—namely reducing the costs of building new prisons—also played a role in the conversion of Mushir al-Mulk's caravanserai into a prison. Once the plan for its transformation was approved, changes were made to the stables and the main courtyard. The large central courtyard was divided into several smaller courtyards. Since the building was no longer to host travelers and wayfarers but permanent inmates (both political and ordinary), new facilities such as an infirmary, bathhouse, barbershop, meeting room, and various cell blocks were added. Moreover, for security reasons, the underground tunnels that connected the caravanserai's courtyard wells to the outside were blocked and destroyed during reconstruction.

Bibliography

Documents

Sākmā, 125690/293 [In Persian]

Book

Akhgar, A. (1987) *My life during seventy years of contemporary Iranian history*, V1, Tehran: Khosheh Press. [In Persian]

Alijani, B. (2009) *Iran's climate (Ab va Havaeh Iran)*, Tehran: Payam Noor University, the ninth edition. [In Persian]

Amouei, M.A. (1998). *The Pain of the Times (Memoirs of Mohammad Ali Amouie "1357-1320" "1941- 1978")*, Tehran: Anzan. [In Persian]

Atabakzadeh, S. (2003) *Borazjan social transition with a view to political condition of Iran*, Shiraz: Navid Shiraz. [In Persian]

Balourian, G.() *Ale Cook (green leaf) Khaterat Ghani Balourian*, Translate by Reza Khairi, Tehran: Rasa. Second edition. [In Persian]

Blucher, V. (n.d) *Zeitenwende in Iran*, Translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi. [In Persian]

Curzon, J.n. (1994) *īrān va qazīye-ye īrān (Persia and the Persian Question)*, Translated by Gholamali Vahid Mazandarani, V2, Tehran: ElmiFarhangi. Fourth edition. [In Persian]

- Documents from Prisons and Prisoners in the Pahlavi Era, (2005) under the supervision of Ali Shams, in collaboration with Ali Karimian and Hossein Zarini, Tehran: Rah Tarbiat Publications. [In Persian]
- Emdam, H. (2008) Fars in the Qajar era, Shiraz: Fars Encyclopedia Cultural and Research Institute: Navid Shiraz. [In Persian]
- FedorKorf, B. (1993). Baron Fyodorkov's Travelogue, Translated by Eskandar Zabihian, Tehran: Fakhroo Publications. [In Persian]
- Floor, W. (2009) Borazjan, Translated by Abdurassool Khairandish, Tehran: Abadboom Publication. [In Persian]
- Habasia in Persian Literature from the Beginning of the Qajar Period to the Islamic Revolution, (2000) V2, Edit by Vali Allah Zafari, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Homan, A. (1960) Prison and prisoners or the penitentiary regime, Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Hosseini, M. A. (2015) "A Chapter of the Pain of the Road" The Lost Link of Sirus Nahavandi, Germany: Cologne, Second Edition. [In Persian]
- In step with freedom: Oral memoirs of Dr. Seyyed Mohammad Mehdi Jafari, (2010) Edit by Seyed Ghasem Yahosseini, V1, Qom: Sahefeh Khord Publication. [In Persian]
- Jafari, A. (2014) Natural Geographical Identification Card of Iran, Tehran: Geographical and Cartographic Organization of Geology, 4th edition. [In Persian]
- Keymanesh, T. (2019) Khaterat of Taghi Kaymanesh 1978-1982, Edit by Berooz Motalebzadeh, Germany – Bochum: Ayda. [In Persian]
- Keymaram, M. (1995) Rofaghae Balal (Friends above), Tehran: Shabaviz Publications. [In Persian]
- Khaterat Safar Khan (Safar Ghahremanian) (1999) In conversation with Ali Ashraf Darvishian, Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Mafton Donboli, A.n. (2004) Maaser Al-Sultaniya, with the Appendix to the Wars of the Second Period from the History of Dhul-Qarnayn, Edit by GolamHossein Zargarinejad, Tehran: Iran newspaper publications. [In Persian]
- Mahalati, H. S. (1977) Khaterate Haj Sayah, Edit by Hamid Sayyah and Saifullah Golkar, Tehran: Amirkabir. Second edition. [In Persian]
- Memoirs of Habibollah Askarovaladi (2012) Edited by Seyyed Mohammad Kimiafar, interviewed by Morteza Mirdar, Tehran: Islamic Revolution Documents Center, Second edition. [In Persian]
- Memories of Masha Allah Kazeruni (Khaterat Mash Allah Kazeruni), (2009) Interview and editing by Seyyed Qasem Yahosseini, Tehran: Sooreh Mehr Publications. [In Persian]
- Prison Memories: A Selection of Untold Stories from Political Prisoners of the Pahlavi Regime (2009) Seyyed Saeed Ghiathian, Tehran: Sooreh Mehr. [In Persian]
- Ruknzadeh Adameat, M.H. () Persian scholars and orators (Daneshmandan va Sokhansarayan Farsi), v1, Tehran: KetabFooroshi Islamie va Khayam. [In Persian]

331 Abstract

- Sahabi, E. (2009) Half a century of memory and experience, V1, (From childhood to the 1957 revolution), Tehran: Farhang Saba. [In Persian]
- Serena, C. (1983) *Hommes et choses en Perse* (Travelogue of Madame Carla Serena (People and Rituals in Iran)), Translated by Ali Asghar Saeedi, Tehran: Zavar. [In Persian]
- Shalgoni, M.R. (2012) "Texts that took us back to the 1940s", *Arash Journal*, No108, p 22- 23. [In Persian]
- Sykes, P. (1957) *The Travelogue of General Sir Percy Sykes or Ten Thousand Miles in Persia*, Translated by Hossein SaadatNoori, Tehran: Ibn Sina Library Publications, Second edition. [In Persian]
- The Left in Iran According to SAVAK Documents (Book 8) *The People's Devotion Guerrillas*, (2000) Tehran: Center for the Study of Historical Documents of the Ministry of Intelligence. [In Persian]
- Year book of Toudch (1970) *No Place: Publications of the Tudeh Party of Iran*. [In Persian]
- Zarbakht, M. (2003) *Memories of the Officers' Organization of the Iranian Tudeh Party (Khaterati az Sazman Afsaran Hezb Tudeh Iran)*, Morteza Zarbakht in conversation with Hamid Ahmadi, Tehran: Phoenix Publications. [In Persian]
- Zel Al-soltan, M.M. (1989) *Khaterat Zel Al-soltan Masoudi's biography*, V1, Edit by Hossein KadivJam, Tehran: Asatir Publication. [In Persian]

Journals

- Eṭelā'āt, (1931). V6, No1421, August 26. [In Persian]
- Khandaniha, (1954), V15, No25, December 18, Saturday. [In Persian]
- Eṭelā'āt, (1979). February 21. [In Persian]
- Polic, (1927), No 17, November and September. [In Persian]

چرایی و چگونگی تغییر کاربری کاروانسرای برازجان عهد ناصرالدین شاه به زندان عصر پهلوی

یعقوب خزائی*

مرجان نگهی مخلص آبادی**

چکیده

در دوران سلطنت قاجاریه در ایران کاروانسراهای متعددی به تاسی از الگوی کاروانسراهای صفوی ساخته شد. یکی از این کاروانسراها در برازجان توسط مشیرالملک از رجال متمول فارس و با معماری حاجی محمد رحیم در عصر ناصرالدین شاه ساخته شد. این کاروانسرای سنگی تا سالهای پایانی قاجاریه به منزله‌ی کاروانسرا و محل اتراق و استراحت کاروانیان و مسافران به کار خود ادامه می داد اما در اواخر دوران قاجار و دوران پهلوی به تدریج تغییر کاربری داده شد و در مقطعی به عنوان دژ نظامی، محل نگهداری مهمات نظامی و بعد از کودتا به زندان مبدل گردید. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که علل، ماهیت و کیفیت این تغییر ساختار را بررسی کند؛ اینکه در ساختار نوین به عنوان زندان کدامین عناصر کاروانسرای سابق تغییر داده شدند و کدامین عناصر در معماری این بنا ثابت باقی ماندند؟ در کاروانسرا دو نیاز کاروانیان و حیوانات بارکش شان مورد نظر بود و بر این اساس عناصر خاص و محدودی همچون اتاق هایی به منظور استراحت مسافران و نیز اصطبل شترها ساخته شده بود ولی در بازسازی و تغییر کاربری این بنا نیازهای پایدار و ثابت محکومان مطمح نظر بود و لذا حمام، بهداری، آرایشگاه، حیاطهای متعدد و مسجد در ساختار آن افزوده شد. ضمن اینکه شترخانها و اصطبل شترها به کربدور، سلول انفرادی و دفاتر رئیس و کارکنان زندان تغییر شکل داده شدند.

* دانشیار تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)، khazaei@HUM.ikiu.ac.ir

** استادیار، گروه حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران، m.negahi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۴

کلیدواژه‌ها: کاروانسرا، برازجان، زندان، قاجار، پهلوی.

۱. مقدمه

اندیشه‌ی پرداختن به موضوع حاضر از آنجا نشأت گرفت که در بررسی تاریخ قاجار و پهلوی از یک ساختمان استفاده‌های متعدد و متنوع بعمل می‌آمد. فی‌المثل قصر عشرت‌آباد - از کاخ‌های سلطنتی دوران ناصرالدین شاه (سرنا، ۱۳۶۲: ۱۹۷) در دوران پهلوی به پادگان مبدل شد؛ یا قصر قاجار - از کاخ‌های فتح‌لیشاه^۱ - در دوران پهلوی به زندان^۲ مبدل گردید. همین‌طور است قزل‌قلعه که مدت زمانی به‌عنوان محل نگهداری مهمات اشتها داشت و بعداً محل نگهداری محکومان شد و مواردی نظائر آن. اما موضوع مورد نظر پژوهش حاضر کاروانسرای برازجان است که در عهد ناصرالدین شاه ساخته شد و بعدها در عصر پهلوی به زندان مبدل گردید. درواقع مساله پژوهش حاضر از این قرار است که برای تبدیل یک کاروانسرا به زندان به چه نوع اقدامات، هزینه‌ها و تغییرات در کالبد درونی این بنا نیاز بوده است؟ به نظر می‌رسد به دلیل اینکه ساکنان کاروانسرا به شکل موقت و کوتاه مدت در آن اقامت داشتند و لذا با توجه به نیازهای موقت کاروانیان طراحی شده بود، عناصر معین و محدودی همچون اصطبل‌شترها و دیگر حیوانات بارکش و نیز اتاق‌هایی به منظور استراحت کاروانیان ساخته شده بود ولی در بازسازی و تغییر کاربری این بنا نیازهای پایدار و ثابت زندانیان مطمح نظر بود و لذا عناصر متعددی همچون حیاط، بهداری، حمام، مسجد در ساختار آن افزوده شد. بنابراین با بررسی حاضر کالبد درونی کاروانسرا و افزوده‌ها و تغییرات در درون این کاروانسرا برای تبدیل به زندان روشن خواهد شد. لازم است یادآوری شود تاکنون هیچ پژوهشی درخصوص کاروانسرای برازجان و تغییر کاربری آن صورت نگرفته است. فقط ویلم فلور در نوشته خود زیر عنوان برازجان اشاراتی مختصر به کاروانسرای برازجان کرده است و مبحث تغییر کاربری که مساله کانونی مقاله حاضر است، مورد توجه ایشان قرار نگرفته است. امید است با پژوهش حاضر تمایزات ساختاری و کالبدی کاروانسرا با زندان برازجان روشن شود.

۲. کاروانسرای برازجان

شهر برازجان در طول جغرافیایی ۵۱ درجه^۳ و ۱۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه و عرض جغرافیایی ۲۹ درجه و ۱۶ دقیقه در استان بوشهر واقع شده است. کاروانسرای برازجان نیز قبلاً در پیرامون شهر برازجان و در کنار جاده کازرون - بوشهر واقع شده بود.^۴ تا پیش از پیدایش خودرو و به

دنبال آن احداث راههای شوسه و آسفالته مسافرت مردم و جابجایی کالاها از طریق جاده‌های به اصطلاح مالرو و با کمک اسب، استر، شتر، الاغ و قاطر انجام می‌گرفت. در عصر قاجار معروفترین راه بین شیراز به بوشهر راه شاهی بود. در راه شاهی و در مسیر شیراز و بوشهر تقریباً ۱۲ کاروانسرا وجود داشت.^۵ یکی از این کاروانسراها یا رباطها، کاروانسرای مشیر یا مشیرالملک برازجان در ۱۲ فرسنگی بوشهر واقع بود (رکن زاده آدمیت، ۱۳۳۷: ۴۱۴). حاج میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک فرزند میرزا محمد علی مشیرالملک حفرکی متولد ۱۲۲۶ هجری قمری در شیراز و متوفی سال ۱۳۰۱ ه.ق در کربلا است. اجداد مشیرالملک اهل سبزواری بودند که بعداً در فارس سکونت گزیدند. پدرش، میرزا محمد علی مشیرالملک، در عهد حسینعلی میرزا فرمانفرما وزیر مالیه فارس بوده است و دختر فرمانفرما را برای پسرش یعنی همین میرزا ابوالحسن خان به زنی گرفت (ظل السلطان، ۱۳۶۸/۱: ۳۲۲). میرزا ابوالحسن خان تحصیل مقدمات را نزد پدرش گذراند و سپس در محاسبات دیوانی و سیاق تبحر یافت. از سال ۱۲۵۲ به مدت سه سال ضابط بلوک حفر، صیمکان و رامجرد بود. در سال ۱۲۶۲ پدرش درگذشت و به پیشنهاد نظام الدوله والی فارس لقب مشیرالملکی پدر را به وی دادند (بامداد، ۱۳۸۷: ۳۱۴ و ۳۱۳). بدین ترتیب «مشیرالملک» یا «حاجی مشیر» «پیشکار والی فارس»، از نیکوکاران و خیرانی بود که در اندیشه‌ی بنای این کاروانسرا افتاد. مشیرالملک به خاطر بناهایی که بین فارس و بوشهر ساخته بود، در میان مردم آن مناطق مشهور بود و از او به نیکی یاد می‌شد (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۴۶). به عنوان نمونه یکی از بناهای معروفی که مشیرالملک ساخت، احداث پلی بر رودخانه‌ی منطقه کنار تخته بود (محلاتی، ۱۴: ۲۵۳۶). کاروانسرا در سال ۱۸۷۵ میلادی / ۱۲۸۸ هجری قمری یعنی در دوران سلطنت ناصرالدین شاه احداث شد (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۷۸ و ۲۷۷؛ خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). معمار کاروانسرا حاجی محمد رحیم شیرازی بود و ساختمان آن به تقلید از کاروانسراهای شاه‌عباسی^۶ ساخته شد (عمویی، ۱۳۷۷: ۱۷۷؛ فلور، ۱۳۸۸: ۳۵). حاجی محمد رحیم شیرازی با مصالح و سنگ‌های بسیار بزرگی که از دامنه کوه گیسکان به برازجان حمل می‌شد و یک نوع گچ مرغوب محلی به نام «چاری» و بدون استفاده از چوب و آهن این بنای عظیم را بنا نهاد. جالب آنکه بخش اعظمی از زمین‌های شهر کارزون گچی بوده و مردم منطقه به جای خشت و آجر از گچ منطقه برای ساخت بناهای خود استفاده می‌کنند (اخگر، ۱۳۶۶: ۱۰۲ و ۱۰۱). بنای کاروانسرا در زمینی به مساحت ۷۰۰۰ متر مربع احداث شد (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۵؛ اخگر، ۱۳۶۶: ۱۰۹). کاروانسرای برازجان در دو طبقه و دارای دری بزرگ بود و برای ورود به درون آن می

بایست از یک دالان بلند و تاریک عبور کرد که فقط به اندازه یک شتر جای رفت و آمد داشت. این دالان بلند و تاریک به یک محوطه بسیار بزرگ که در قدیم طویله شترها^۸ بود، منتهی می شد و به آن «شترخان» اطلاق می کردند. گرداگرد این بنا دیواری بزرگی کشیده بودند که ضخامت آن در برخی مواضع به ۲ تا ۴ متر می رسید (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۳۲ و ۱۳۱). این بنا دارای ۴ برج بلند همراه با چشمک های متعدد دیده بانی بود. سقف ساختمان با سنگ های پهن و بزرگ و استفاده از ملاط آهک ساخته شده بود تا از نفوذ آب به داخل ساختمان جلوگیری کند (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). وسط کاروانسرا حوض بزرگی در کنار چاه حفر شده بود. کف حیاط با سنگ های بزرگ فرش شده بود. کاروانسرا دو راه مخفی داشت؛ یکی در داخل چاه آب که در بدنه چاه دو نقب کنده شده بود. یکی نقبی صد متری و در شرق بود که از داخل کاروانسرا به بیرون منتهی می شد. راه مخفی دوم به طرف جنوب بود. این دو راه مخفی مورد استفاده کاروانسرا در هنگام محاصره و جنگ بود (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

کرزن اذعان می کند که ساختمان کاروانسرای مشیرالملک شبیه قلعه ها احداث شده است ولی قلعه ای در کار نبود و درحقیقت کاروانسرائی برای محل استراحت کاروانیان و مسافران بود. کرزن که خود از نزدیک کاروانسرا را بازدید کرده است می نویسد: «از سنگ بسیار محکم ساخته شده بود» و «طرح ساختمان هم قابل تحسین بود». علاوه بر ایوان و سکوها کاروانسرا دارای اتاق های متعدد، اصطبل معمولی و چند دستگاه بالاخانه برای اقامت توانگرانی که با خانواده خود از آن حدود می گذشتند^۹، بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۷۸). قوافل و کاروان هایی که از شیراز به بوشهر و بالعکس در رفت و آمد بودند، می توانستند بار و بنه خود را به منظور استراحت موقتی در این مکان قرار دهند. کاروانیان شترهای خود را در شترخان ها جای داده و خود در اتاق های محقر دیگر اقامت می گزیدند. نور شترخان همچون حمام های قدیم از بالای سقف تامین می شد (کی منش، ۲۰۱۹: ۱۲۲ و ۱۲۱). به نوشته کرزن در میان تمام کاروانسرهایی که وی مشاهده نمود بود، کاروانسرای برازجان بهتر از همه ساخته شده بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۷۷).

این بنا از زمان تاسیس در سال ۱۲۸۸ ه.ق تا ۱۳۳۲ ه.ق به عنوان کاروانسرا و به منزله محلی برای استراحت و اتراق مسافران مورد استفاده قرار می گرفت. با شروع جنگ جهانی اول و یورش انگلیسی ها به بوشهر محل کاروانسرا به دژ نظامی مبدل شد و مرکز گردان^{۱۰} چهارم ژاندارمری فارس در همین کاروانسرا جای گرفت (اخگر، ۱۳۶۶: ۱۰۹).

چرایی و چگونگی تغییر کاربری ... (یعقوب خزائی و مرجان نگهی مخلص آبادی) ۳۳۷

هرچند این بنا به عنوان کاروانسرا ساخته شده بود اما یک مجموعه استحکامات نظامی نیز به شمار می‌آمد و «به دلیل امکان به کارگیری آن به عنوان یک دژ، مردم محلی آن را «دژ» می‌نامیدند» (فلور، ۱۳۸۸: ۳۵ و ۳۶). همین ویژگی باعث شد تا این کاروانسرا در ۱۳۰۰ ش به صورت یک مرکز نظامی یا پادگان درآید و بعدها نیز به محل شهربانی برازجان^{۱۱} مبدل شد (اتابک‌زاده، ۱۳۸۲: ۴۶؛ حبسیه در ادب فارسی، ۱۳۸۰/۲: ۱۴۹). در عصر رضاشاه از دژ برازجان به عنوان پادگان نظامی در لشگرکشی‌ها به منظور سرکوب شورش‌های محلی همچون شورش غضنفرالسلطنه در سال ۱۳۰۸ ه.ش استفاده می‌شد. بعد از شهریور بیست دژ برازجان تا پایان جنگ جهانی دوم در اختیار متفقین بود. بعد از آن قسمت شمالی دژ که بعدها زندان عادی‌ها شد، محل استقرار نیروی ژاندارمری شد. ژاندارمری هم دیوار بزرگ قلعه را تخریب کرد و یک در کوچک در قسمت شمالی قلعه باز کرد (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۷ و ۱۲۶).

در دوران واپسین سلطنت پهلوی بیش از پیش نیاز به ساخت زندان احساس شد. ولی برای ساخت زندان هزینه‌های سرسام‌آوری^{۱۲} نیاز بود که دولت و مجلس همواره در ساخت آن با توفیق همراه نبودند. در واقع ساخت زندان بدون تأمین اعتبار و تخصیص بودجه کافی قابل تصور نبود. اگر قرار است زندانی ساخته شود، می‌بایست هزینه‌های خرید زمین، مصالح ساختمانی، دستمزد معماران و ... پرداخت شود. از آنجایی که خرید زمین و ساخت زندان هزینه گزافی را بر دولت‌ها متحمل می‌کرد، لذا راهکارهای بدیل در نظر گرفته شد. یکی از این راهکارها تغییر کاربری برخی ساختمان‌های دولتی به زندان بود. بدین ترتیب بود که کاروانسرای برازجان به زندان مبدل شدند.

۳. تغییر کاربری کاروانسرا به زندان

با وقوع کودتای ۲۸ مرداد شمار زندانیان سیاسی به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت. شاید از همین رو بود که مقامات مسئول درصدد برآمدند زندان‌هایی برای حبس آنان تخصیص دهد. قزل‌قلعه، قلعه فلک‌الافلاک^{۱۳} و کاروانسرای برازجان از جمله مکان‌هایی بودند که قرار شد با تغییراتی برای محل نگهداری محکومان تخصیص داده شوند^{۱۴}. تیمور بختیار و نعمت‌الله نصیری بعد از دستگیری افسران سازمان نظامی حزب توده از محل کاروانسرا بازدید کرده و تصمیم گرفتند تا آن‌جا را به محل حبس افسران توده‌ای مبدل سازند. طبق اعلام یک مقام مطلع قرار بود نخستین دسته از زندانیان توده‌ای که بیش از یکصد نفر بودند، را از زندان

خارک به برازجان انتقال بدهند (خواندنیها، ۱۳۳۳: ۷). پس از آنکه طبق دستور بختیار، نصیری و دیگر مقامات مسئول تغییراتی در کالبد درونی کاروانسرای برازجان داده شد، مهیای کارویژه ی نوین خود شد ولی به جهت یک رشته اقدامات اعتراضی در داخل و خارج از کشور اجرای نقشه در این مرحله عملی نشد. این ساختمان به همین شکل باقی ماند تا اینکه چند سال بعد یعنی در اواخر دهه سی اولین گروه از زندانیان را به این مکان انتقال دادند (کی منش، ۲۰۱۹: ۱۲۲).

به نظر می‌رسد در ابتدا این محل صرفاً به منظور حبس زندانیان سیاسی در نظر گرفته شده بود. سابقاً در جزیره خارک زندانی از اتاق های چوبی درست شده بود که مجرمان خطرناک را در آنجا حبس می کردند. در دهه ۳۰ کنسرسیوم نفت جزیره خارک را آباد کرده و در اختیار خود گرفت (هومن، ۱۳۳۹: ۲۴۲). درواقع هنگامی که طرح تبدیل جزیره خارک به پایانه نفتی مورد توجه قرار گرفت، قرار شد زندانیان این جزیره را به مکان دیگری - برازجان - منتقل کنند (عمویی، ۱۳۷۷: ۱۷۷).

حال شاید این سوال به ذهن متبادر شود که چرا برازجان بدین منظور انتخاب گردید. به نظر می‌رسد یکی از مسائل مهم در تشدید مجازات زندانیان متغیر آب و هوایی است. در واقع از گرمای سوزان مناطقی همچون برازجان می‌شد به منظور تشدید آزار بر زندانیان بهره گرفت. با آغاز بهار هوا در برازجان به تدریج گرم و گرمتر می‌شد و در خرداد دمای هوا به بیش از چهل درجه سانتی‌گراد بالای صفر می‌رسید. در برخی روزها هوای شرجی، به همراه گرد و خاک ناشی از صحرای عربستان نیز بر مشکلات می‌افزود^{۱۵}. هرچند وقت یک بار بادی می‌وزید که در اصطلاح محلی به آن «تش باد» می‌گفتند. از این رو مقرر شد زندانیان خطرناک سیاسی و غیرسیاسی را به مکانی در این شهر اعزام کنند و کاروانسرای مشیر برای این منظور انتخاب گردید.

بدین ترتیب و با این اهداف پشت پرده کاروانسرای مشیرالملک تغییر ساختار و کاربری داده شد. در این تغییرات محوطه کاروانسرا را به ۵ یا ۶ حیاط ۳۰ در ۱۰ متر تقسیم کردند. در بازسازی بنا یکی از شترخان ها به سلول انفرادی مبدل شد. به گفته صفرخان زندان برازجان ۳۰ تا ۴۰ سلول انفرادی داشت ضمن اینکه در درون سلول ها دستشویی وجود نداشت (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۵۵). نانوائی و تنورهای بسیار بزرگ به اتاق های ملاقات سیم خاردار و برجک های بلند دیده بانی تبدیل شد. چون دژ فاقد سیستم سیم کشی برق بود، موتورخانه بزرگی احداث و یک دستگاه ژنراتور قوی را در آنجا به کار انداخته و دور قلعه را

چرایی و چگونگی تغییر کاربری ... (یعقوب خزائی و مرجان نگهی مخلص آبادی) ۳۳۹

پروژکتورهای قوی نصب کردند. در ضمن تمام چشمک ها و نقاط خروجی بسته شد (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۲۹).

در بازسازی جدید بهداری و حمام در درون فضای کاروانسرا ایجاد شد، و همین طور ساختمان آن با آب لوله کشی و برق تجهیز شد (کی منش، ۲۰۱۹: ۱۲۲). در آن دوره شهر برازجان فاقد آب لوله کشی بود، اما زندان آب لوله کشی داشت. آبی که در شیرهای زندان جریان داشت، از موتورخانه زندان بیرون می آمد؛ و بی آنکه آب گرم کنی وجود داشته باشد، آب زندان همیشه گرم بود. منوچهر صفا در این باره اشعاری به شرح زیر سروده است:

«تازه این قلعه نزد مردم شهر
کاخ افسانه ای است اندر دهر
آب دارد، چراغ هم دارد
پنکه و دوش داغ هم دارد»

(همگام با آزادی، خاطرات شفاهی دکتر سید محمد
مهدی جعفری، ۱/ ۱۳۸۹: ۲۱۷).

یک در آهنی بزرگ هم گذاشتند وسط که زندانیان عادی را از سیاسی جدا کنند. این حیاطی که دالان بلند و تاریک به آن می رسید، به حیاط زندان یا حیاط شهربانی معروف بود. دفتر و اتاقهای شهربانی در یک طرف دالان و دفتر زندان و اتاقهای دیگر در طرف دیگر دالان قرار داشت. یک اتاق ملاقات با میله های آهنی و محکم برای زندانیان عادی و یک اتاق کوچکتر نیز به همان صورت برای ملاقات زندانیان سیاسی ساخته شد.^{۱۶} یک در کوچک با قفل بزرگ، حیاط شهربانی را از حیاط دیگری که به حیاط چهار کلید^{۱۷} اشتها داشت، جدا می کرد. حمام، آرایشگاه، انبار آب، پمپ مربوط به آن و همچنین زیرزمینی کوچک که در آن غل و زنجیر، دستبند و پابند برای شکنجه زندانیان نگهداری می شد، در حیاط چهار کلید قرار داشت. کف حیاط چهار کلید، خاکی و حیاط شهربانی آجرفرش بود. در کنار اتاق آرایشگاه و مقابل حمام، در دیگری بود که به حیاط کوچک - بند چهار - باز می شد. این حیاط خود مجموعه ای از سلولهای کوچک، به همراه یک اتاق بزرگ و حیاط کوچکی بود. در هر یک از دو سوی حیاط، دری قرار داشت که زندانی را به بندهای سه یا پنج هدایت می کرد.

بند ۵ برازجان ویژه زندانیان سیاسی بود که دارای حیاط کوچکی با چهار اتاق محقر بود و این مکان درواقع بخشی از شترخان کاروانسرای سابق بود که با دیواری از قسمت های دیگر

شترخان جدا می‌شد (عمویی، ۱۳۷۷: ۲۰۴؛ خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۳۳ و ۱۳۲). حیاط بند، کوچک و برای زندگی در منطقه گرمسیری همچون برازجان بسیار نامناسب بود. صرف‌نظر از حیاط چهار کلید، سه حیاط بزرگ مجاور یکدیگر قرار داشتند. حیاط میانی در اختیار بهداری و دو حیاط دیگر در طرفین آن قرار داشتند که زندانیهای بندهای یک، دو و سه در آنها ساکن بودند (عمویی، ۱۳۷۷: ۲۰۴) و مدتی بعد مسجدی نیز در فضای درونی ساخته شد (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۴۳).

در بررسی ساختار کاروانسرای مشیرالملک پیشتر گفتیم که دو راه مخفی و زیر زمینی در دورن چاه برای مواقع اضطراری تعبیه شده بود. اینک که قرار بود از این بنای تغییر ساختار یافته به مثابه زندان استفاده شود، ضروری بود تا تمام مسائل امنیتی مراعات گردد. بدین منظور حوض بزرگ حیاط و چاه تخریب شد و نقب و راه‌های زیر زمینی آن را مسدود کردند. با تبدیل قلعه به زندان در بیرون دژ هم تغییراتی صورت گرفت و اطراف دژ تا شعاع پنجاه متری حریم امنیتی شد (خاطرات ماشاء الله کازرونی، ۱۳۸۸: ۱۳۰ و ۱۲۹).

نکته مهم تر اینکه با قرار گرفتن محکومان در این ساختار نوین آنها نیز با توجه به وضع و شرایط گاه مساعد سیاسی در درون این ساختار تغییراتی را صورت می‌دادند. به عنوان نمونه در دوره‌ی نخست وزیری علی امینی وضع سیاسی جامعه و به تبع آن زندان برازجان قدری بهتر شد. شاید در همین شرایط مساعد است که یکی از شترخان‌ها به آشپزخانه و یکی دیگر به محل خواب مبدل شد. افسران توده‌ای دیوارهای بند را گچ کرده و میزهایی از گل و گچ برای غذا خوری درست کردند. اسماعیل ذوالقدر، دکتر هاشم بنی‌طرفی^{۱۸} و هوشنگ قربان‌نژاد خیلی به امور بهداشتی همچون درست کردن دستشویی و لوله کشی توجه داشتند (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

این زندان به دلیل آب و هوای گرم و غیرقابل تحمل آن در زمهری بدترین زندانهای کشور محسوب می‌شد (هومن، ۱۳۳۹: ۲۴۲؛ خاطرات زندان، ۱۳۸۸: ۱۴۳). علاوه بر این، گرمای درون سلولها به مراتب بیش از بیرون بود. به همین دلیل چند دستگاه پنکه سقفی نصب شده بود تا اندکی از گرما کاسته شود (همگام با آزادی، خاطرات شفاهی دکتر سید محمد مهدی جعفری، ۱۳۸۹/۱: ۲۱۵). با گرم شدن هوا و داغ شدن درهای آهنی سلولها، دیگر خوابیدن درون سلولها غیرقابل تحمل می‌شد^{۱۹}. در فصل گرما درهای آهنی داخل بندهای زندان داغ می‌شد.

گاه با دستمال درها را باز و بسته می‌کردند. از داغی! یک پنکه سقفی هم درست کرده بودند و کلید آن هم روی پشت بام و در دست خود ماموران بود. هر وقت می‌خواستند

چرایی و چگونگی تغییر کاربری ... (یعقوب خزائی و مرجان نگهی مخلص آبادی) ۳۴۱

کلید را می زدند و زندانیان دوش می گرفتند و سپس زیر پنکه می ایستادند تا خنک شوند. اغلب زندانیان برهنه یعنی فقط با یک زیر شلوار زندگی می کردند. زندانیان تا نزدیکی های صبح در حیاط قدم می زدند، گرما تا بالای ۵۰ درجه بالای صفر می رفت^{۲۰} و زندانیان از آب شور و و گل آلود و داغ به بدن خود می زدند و زیر پنکه دراز می کشیدیم (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۴۳ - ۱۴۱).

با اینکه دو پنکه سقفی دائم کار می کرد، دمای هوا کمتر از ۳۹ درجه نبود. درمواقع قطع برق وضعیت بسیار تحمل ناپذیر تر از قبل می شد. زیرا قطع برق به معنی قطع آب، از کار افتادن پنکه ها و خاموش شدن لامپ های درون شترخان بود. این به معنای نشستن در تاریکی شترخان و عرق ریختن بود. به نوشته ی کی منش قطعی برق هر روز اتفاق می افتاد(کی منش، ۱۳۷۸: ۱۲۳).

مع الوصف با وجود اعتراض های نهادهای بین المللی و نیز بروز مخالفت های داخلی عمر زندان برازجان چندان طولانی نبود. طبق تصمیم مسئولان وقت در بهمن سال ۱۳۵۱ زندان برازجان منحل گردید و تمام زندانیان آن به زندان تازه تاسیس عادل آباد شیراز انتقال داده شدند (کی منش، ۲۰۱۹: ۶۹ و ۱۳۷؛ حسینی، ۱۳۹۴: ۴۲۹).

۴. زندانیان سیاسی برازجان

در زندان برازجان دو گروه زندانیان عادی و سیاسی محبوس بودند. ویژگی مشترک در میان دو دسته سیاسی و عادی از نظر حاکمیت وقت، شدت خطر این افراد بود. لذا زندانیان عادی زندان های دیگر را که مرتکب بی نظمی و ناآرامی در زندان می شدند، به برازجان تبعید می کردند. فی المثل زندانی عادی به نام عزیز فتحی زاده بنا بر ادعای مسئولان زندان از زندانیان شرور و ماجراجو بوده که «بعلت شرارتهای مکرر از زندان تبریز بزندان دژ برازجان منتقل گردیده ...» (ساکما، شماره جای نمای سند ۲۹۳/۱۲۵۶۹۰). همین طور است در مورد زندانی به نام علی اکبر پیرشالکوهی که به دلیل شرارت در زندان از زندان رشت به برازجان منتقل شد(ساکما، شماره جای نمای سند ۲۹۳/۱۲۵۶۹۰).

اما برازجان به دلیل حضور زندانیان سیاسی حائز اهمیت بود. یکی از مهمترین گروه های محبوس در برازجان اعضای سازمان افسری حزب توده بودند. درواقع در بدو امر زندان برازجان عمدتاً محل سکنی اعضای سازمان افسری حزب توده بود و به تدریج افرادی از گروه های دیگر همچون شماری از اعضای غیرنظامی حزب توده، اعضای فرقه دموکرات

کردستان و نهضت آزادی، سازمان فدائیان خلق^{۲۱}، برخی از اعضای موتلفه اسلامی نیز به آنجا گسیل شدند (سحابی، ۱۳۸۸/۱: ۲۸۵؛ شالگونی، ۱۳۹۱: ۲۲؛ عسکراولادی، ۱۳۹۱: ۲۰۳).

افسران توده ای که از تهران به برازجان تبعید کرده بودند شامل اسماعیل ذوالقدر، ابوتراب باقرزاده، هوشنگ قربان نژاد، احمد تمدن، رضا شلتوکی، عباس حجری، اردشیر واثق، غلامحسین بقیعی، غلامعباس فروتن، تقی کی منش، محمد علی عمویی، رحمان زرنندی، علی محمد قانون و محمد علی شکوری بودند (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

گروه شاخص دیگر محبوس در برازجان برخی از سران فرقه دموکرات کردستان بودند. فرقه دموکرات کردستان در نیمه دهه ۲۰ در مهاباد تشکیل شد. عبدالرحمان قاسملو و غنی بلوریان از رهبران شاخص آن بودند که بعداً به حزب توده پیوستند. تقریباً کمی پس از تبعید صفرخان، عزیز یوسفی و غنی بلوریان از رهبران حزب دموکرات کردستان وابسته به حزب توده وارد زندان برازجان شدند. حسن سبزواری راننده کمیته مرکزی حزب دموکرات کردستان بود و جلیل گادانی هم از کادرهای حزب دموکرات کردستان بود. اینها به همراه حسین فروهر وزیر دارایی قاضی محمد در برازجان به سر می بردند. دیگر گروه دربند در دژ برازجان اعضای نهضت آزادی بودند. در آبان ماه سال ۱۳۴۴ گروهی از افراد نهضت آزادی به برازجان اعزام شدند: مهدی بازرگان، یدالله سحابی، عزت الله سحابی، احمد علی بابایی، شیبانی، عالی، ابوالفضل حکیمی، محمد جعفری، بسته نگار، مصطفی مفیدی، مجتبی مفیدی، شاملو، قالیچه چیان و

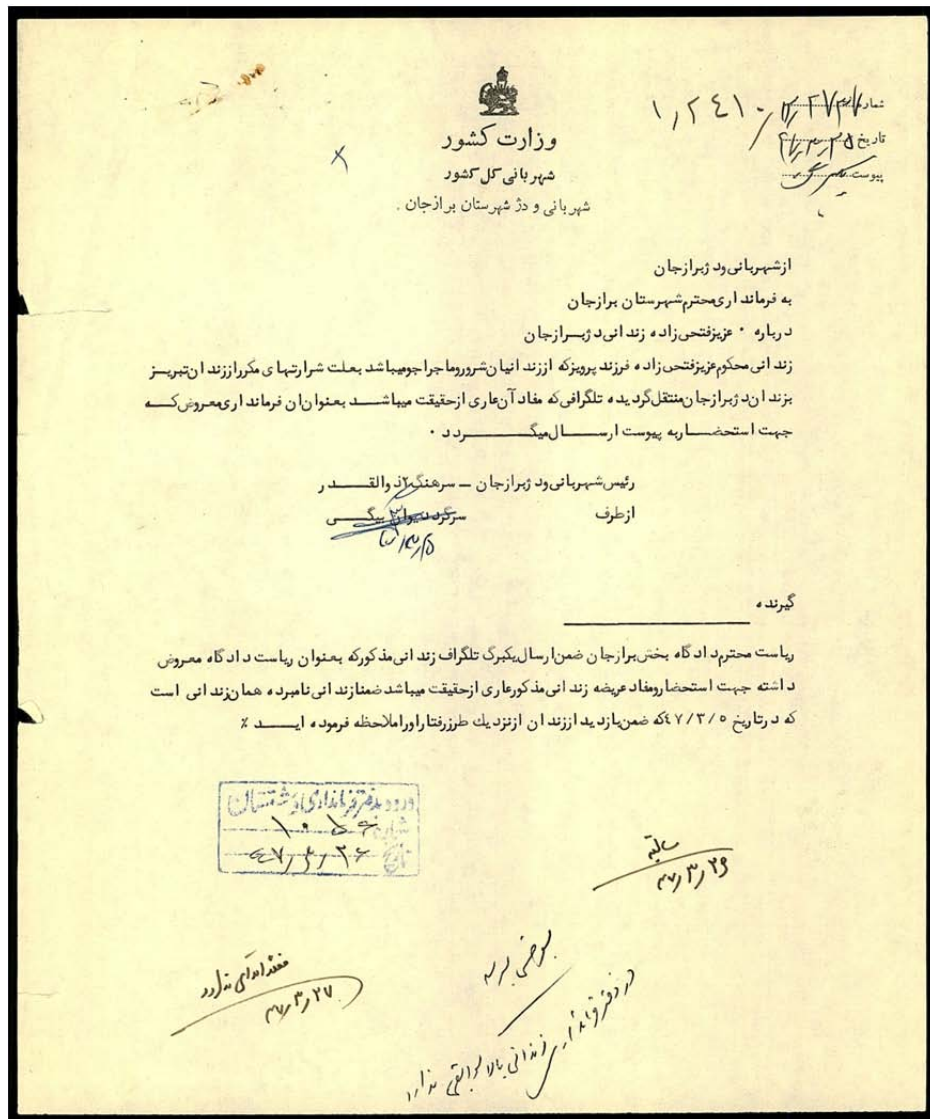
در همین زمان دو تن از جامعه سوسیالیست ها^{۲۲} و دو تن از هواداران قیام ۱۵ خرداد^{۲۳} به برازجان انتقال داده شدند. در همین زمان شاه می خواست از اروپای شرقی دیدن کند. او در فرودگاه مهرآباد به نصیری دستور داد تا عده ای از زندانیان تبعیدی را به تهران بازگرداند؛ چرا که مجامع بین المللی این گونه مسائل را طرح کرده بودند و دولت در مظان این اتهام قرار داشت که زندانیان سیاسی را به نقاط بد آب و هوا تبعید می کند. این بود که افراد حزب دموکرات کردستان و فرقه دموکرات آذربایجان را نگه داشتند و باقی زندانیان را در اواسط خرداد ۴۵ به تهران انتقال دادند. عصر آن روز سرهنگ ریاضی با خواندن اسامی افسران توده ای و افراد وابسته به نهضت آزادی همه را به تهران منتقل کرد (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۴۷ و ۱۴۶).

۵. نتیجه گیری

کاروانسرای سنگی برازجان در عهد ناصرالدین شاه با این هدف ساخته شد تا کاروانیان و قوافل مسیر بوشهر و شیراز با اتراق در آن زمان کوتاهی را استراحت کنند. کاروانسرا با چنین کارویژه ای پذیرای مسافران و حیوانات بارکش بود و در ساختار آن دو بخش اصلی یعنی اتاق هایی برای استراحت مسافران و شترخان هایی برای نگهداری شترها و دیگر حیوانات بارکش ایجاد شده بود. اما در اواخر دوران قاجار و عهد پهلوی از این کاروانسرا استفاده های دیگری شد. ابتدا به محل نظامی و بعد از کودتای ۲۸ مرداد با تغییراتی در فضای درونی آن به زندان تبدیل شد. مساله اصلی پژوهش متضمن بررسی علل این تغییر کاربری و چگونگی این تغییر در ساختار کاروانسراها بود. اهداف و نیت سیاسی پشت پرده دولت از این اتخاذ تصمیم حائز اهمیت است. درواقع شاید با تاسیس زندان برازجان در یکی از گرمترین نواحی ایران تشدید مجازات زندانیان سیاسی پرمخاطره همچون اعضای سازمان افسری حزب توده مطمح نظر بوده است و بعدها گروه های دیگری به این فهرست افزوده شدند. به نظر می رسد علاوه بر عامل تشدید مجازات زندانیان پرمخاطره، کاستن از هزینه ساخت زندان های جدید در تبدیل کاروانسرای مشیرالملک به زندان موثر بوده است. هنگامی که با طرح تبدیل این بنا به زندان موافقت شد، تغییراتی در وضع داخلی شترخانها و حیاط ایجاد گردید. حیاط بزرگ این کاروانسرا به چند حیاط کوچکتر تقسیم شد و از آنجایی که به جای مسافران و رهگذران قرار بود محکومان سیاسی و عادی در آن جای بگیرند، بهداری، حمام، آرایشگاه، اتاق ملاقات و بندها و سلول های متعدد در آن ایجاد شد. ضمن اینکه از نظر امنیتی نقب هایی که درون چاه حیاط کاروانسرا تعبیه شده و از آن طریق به بیرون از کاروانسرا منتهی می شد، در بازسازی و تغییر کاربری تخریب و مسدود شد. به دلیل حبس زندانیان سیاسی امنیتی، شهربانی برازجان هم به یک شهربانی مستقل و مهم تبدیل شد و کادرهای متخصص شهربانی را روانه این زندان می کردند. با این تغییرات از اواخر دهه ی ۳۰ زندانیان سیاسی خاصی را روانه ی آن کردند و در این ساختار شاهد روابط متصدیان شهربانی و زندانبان ها با زندانیان هستیم. به دلیل شرایط اقلیمی بسیار گرم و ناسالم زندانیان دچار عارضه های مختلف و در مواردی حتی خودکشی از نوع خودسوزی می شدند و به دلایل مختلف امکان نگهداری زندانی به مدت طولانی وجود نداشت.

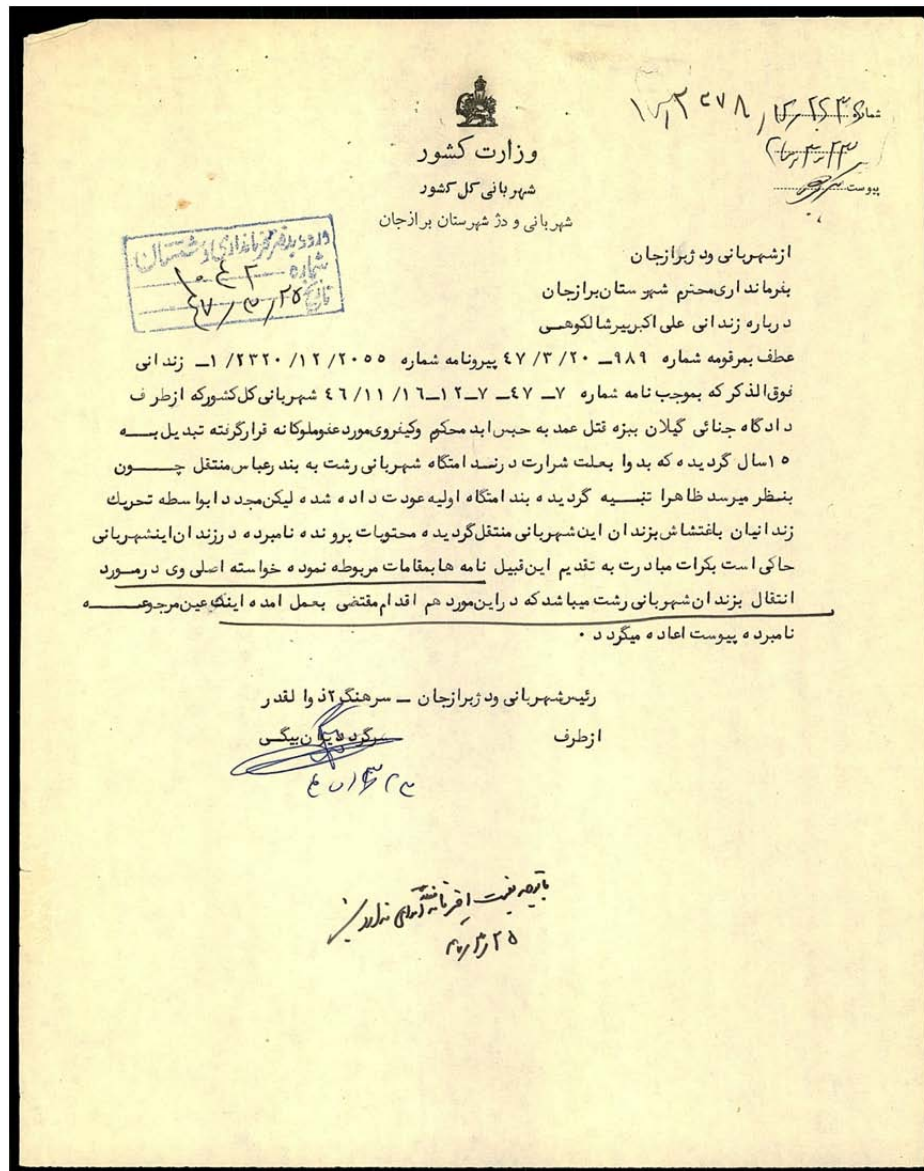
پیوست

اسناد

موضوع: شرارت مکرر زندانی و انتقال آن به زندان برازجان

(ساکما، شماره جای نمای سند ۲۹۳/۱۲۵۶۹۰)

موضوع سند: زندان برازجان به مثابه تبعیدگاه زندانیان خطرناک

سازمان اسناد ملی ایران، شماره جای نمای سند ۲۹۳/۱۲۵۶۹۰

پی‌نوشت‌ها

۱. فتح‌علیشاه در سال ۱۲۱۳ ه.ق زمینی را در نیم فرسنگی تهران به منظور ساخت قصری در نظر گرفت (مفتون دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۰۱ و ۱۰۳؛ فیودورکورف، ۱۳۷۲: ۲۱۳) که به قصر قاجار اشتهار یافت.
۲. در اوایل دوران رضاشاه در محل قصر قاجار زندان قصر ایجاد گردید (پلیس، بی تا: ۸۱۵؛ بلوشر، بی تا: ۲۵۱؛ اسنادی از زندان و زندانیان در عصر پهلوی، ۱۳۸۴: ۲۶۲).
۳. هر درجه حدود ۱۱۱ کیلومتر و هر دقیقه حدود ۱۸۰۰ متر و هر ثانیه حدود ۳۰ متر است.
۴. با گسترش شهر برازجان هم‌اکنون کاروانسرای مشیرالملک، یا همان زندان برازجان، در مرکز شهر قرار گرفته است (فلور، ۱۳۸۸: ۷۴).
۵. امروزه تنها کاروانسرای سالم و پابرجای از میان تمام آن کاروانسراها همان سرای مشیرالملک است.
۶. برخی از بناهایی مشیرالملک عبارتند از: مسجد مشیر، حسینیه مشیر، سرای مشیر، باغ جنت، کاروانسرای خان زینان، و احداث چند پل (امداد، ۱۳۸۷: ۳۱۴).
۷. بنابراین این موضوع که برخی منابع کاروانسرای برازجان را مربوط به دوران شاه عباس دانسته اند (بلوریان، ۱۳۸۴: ۳۱۱) خطاست.
۸. درجه ی حرارت ایران از شمال به جنوب افزایش می یابد و لذا بالاترین دماها در نواحی جنوبی ایران گزارش می شود. در بوشهر و برازجان تابستان ها همیشه گرم و یکنواخت است (علیجانی، ۱۳۸۸: ۸۳ و ۸۱) و به دلیل همین اقلیم و جغرافیا استفاده از شتر از آزمنه‌ی گذشته متداول بوده است.
۹. سرپرسی سایکس هم به ملاقات خود با سلیمان میرزا در کاروانسرای برازجان اشاره داشته است (سایکس، ۱۳۳۶: ۳۳۳).
۱۰. در آن مقطع تاریخی از اصطلاح «باطالیان» به جای «گردان» استفاده می شد.
۱۱. طبق روایتی دیگر بخشی از کاروانسرا نیز به انبار دخانیات اختصاص یافت (همگام با آزادی، خاطرات شفاهی دکتر سید محمد مهدی جعفری، ۱۳۸۹/۱: ۲۱۹).
۱۲. به عنوان شاهد در جلسه ۳۰ شهریور ۱۳۱۰ مجلس شورای ملی ماده واحده‌ای تصویب کرد که طبق آن سی و پنج هزار تومان اضافه اعتبار برای ساخت ده زندان در ولایات در نظر گرفته شد (اطلاعات، ۱۳۱۰: ۲).
۱۳. قلعه فلک الافلاک کمی قبل از کودتا به محبس محکومان مبدل شده بود.
۱۴. برای آگاهی از این موضوع نک: (زریخت، ۱۳۸۲: ۱۸۸).
۱۵. زندانیان به منظور جلوگیری از نفوذ خاک به داخل سلولها، تمامی منغذهای ممکن را با پنبه مسدود می کردند. اما با وجود این باز مقادیر زیادی گرد و خاک در داخل سلولها می نشست (سحابی، ۱۳۸۸/۱: ۲۸۷).

چرایی و چگونگی تغییر کاربری ... (یعقوب خزائی و مرجان نگهی مخلص آبادی) ۳۴۷

۱۶. مردم برازجان اغلب کشاورز و از هواداران جبهه ملی بودند. زمانی که گروه مهندس بازرگان را به برازجان آوردند، مردم شهر گروه گروه در دسته‌های پنجاه یا صد نفره به ملاقات بازرگان و رفقای می آمدند. بعدها پلیس چنین ملاقات‌هایی را ممنوع کرد (خاطرات صفرخان، ۱۳۷۸: ۱۶۵ و ۱۶۴). مردم برازجان خیلی از زندانیان حمایت کرده و غذا و خوراکی‌های خود را توسط مامور خرید زندان ارسال می‌داشتند (خاطرات حبیب اله عسکر اولادی، ۱۳۹۱: ۲۰۱).

۱۷. حیاط چهار کلید به جهت قرار گرفتن حمام، آرایشگاه، آب انبار و نیز زیرزمین کوچک تاریکی که در آن غل و زنجیر و دستبند و پابند نگهداری می‌شد، به حیاط چهار کلید معروف بود و پاسبان مسئول این بخش صاحب ۴ کلید بود.

۱۸. بنی طرفی در سال ۱۳۳۲ دانشجوی پزشکی بود که با کودتا دستگیر شد و ۳ سال را در حبس به سر برد. پس از آزادی ادامه تحصیل داد و تا اینکه در سال ۱۳۳۸ دوباره دستگیر شد و این بار به ۱۵ سال حبس محکوم شد و پس از تحمل ۱۵ سال حبس در سال ۵۳ آزاد شد. دکتر بنی طرفی در هنگام حبس در برازجان پزشک بند بود (خاطرات صفرخان، ۱۸۷ و ۱۸۶).

۱۹. گاه با موافقت رئیس شهربانی برازجان، زندانیان شب را در حیاط می‌خوابیدند.

۲۰. به منظور آگاهی دقیق‌تر از شدت گرمای شهر برازجان نک: (کی منش، ۲۰۱۹: ۱۲۳ و ۱۲۲).

۲۱. به عنوان نمونه عباس سورکی در سال ۱۳۴۸ از ندامتگاه شهربانی بوشهر به زندان برازجان منتقل گردید (چپ در ایران به روایت اسناد ساواک (کتاب هشتم) چریک‌های فدایی خلق، ۱۳۸۰: ۳۷۲؛ اطلاعات، ۱۳۵۷: ۶).

۲۲. این دو تن عباس عاقلی زاده و منوچهر صفا بودند.

۲۳. مقصود محسن طاهری و وکیلی است.

کتاب‌نامه

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره جای نمای سند ۲۹۳/۱۲۵۶۹۰

کتب

اتابک‌زاده، سروش (۱۳۸۲) *تحولات اجتماعی برازجان با نگرشی به اوضاع سیاسی ایران (۱۳۵۶ - ۱۲۹۶ خورشیدی)*، شیراز: نوید شیراز

اخگر، احمد (۱۳۶۶) *زندگی من در هفتاد سال تاریخ معاصر ایران*، جلد اول، تهران: چاپ خوشه
اسنادی از زندان و زندانیان در عصر پهلوی، (۱۳۸۴) زیر نظر علی شمس، با همکاری علی کریمیان و حسین زرینی، تهران: انتشارات راه تربیت

- امداد، حسن (۱۳۸۷) *فارس در عصر قاجار*، شیراز، موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس: نوید شیراز.
- بامداد، مهدی (۱۳۸۷) *شرح حال رجال ایران: در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*، تهران: زوار
- بلوریان، غنی، (۱۳۸۴) *ناله کوک (برگ سبز) خاطرات غنی بلوریان*، ترجمه رضا خیری، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ دوم.
- بلوش، ویرت (بی تا) *سفرنامه بلوش*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- جعفری، عباس، (۱۳۹۳) *شناسنامه جغرافیایی طبیعی ایران*، تهران: سازمان جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، چاپ چهارم.
- چپ در ایران به روایت اسناد ساواک (کتاب هشتم) *چریک های فدایی خلق*، (۱۳۸۰) تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- حبسیه در ادب فارسی از آغاز دوره قاجاریه تا انقلاب اسلامی (۱۳۸۰) ج ۲، به کوشش ولی الله ظفری، تهران: امیرکبیر.
- حسینی، محمد علی، (۱۳۹۴) «فصلی از رنج راه» *حلقه گمشده سیروس نهایندی؛ آلمان، کلن: چاپ دوم.*
- خاطرات حبیب اله عسکراولادی*، (۱۳۹۱) تدوین سید محمد کیمیا، مصاحبه گر مرتضی میردار، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم.
- خاطرات زندان (گزیده ای از ناگفته های زندانیان سیاسی رژیم پهلوی)*، (۱۳۸۸) به کوشش سید سعید غیاثیان، تهران: سوره مهر.
- خاطرات صفرخان (صفر قهرمانیان)*، (۱۳۷۸) در گفتگو با علی اشرف درویشیان، تهران: چشمه.
- خاطرات ماشاء الله کازرونی* (۱۳۸۸) مصاحبه و تدوین سید قاسم یاحسینی، تهران: انتشارات سوره مهر.
- رکن زاده آدمیت، محمد حسین (۱۳۳۷) *دانشمندان و سخن سرایان فارس*، ج اول، تهران: کتابفروشی اسلامیة و خیام.
- زربخت، مرتضی، (۱۳۸۲) *خاطراتی از سازمان افسران حزب توده ایران*، مرتضی زربخت در گفتگو با حمید احمدی، تهران: انتشارات ققنوس.
- سالنامه توده* (۱۳۴۹)، بی جا: انتشارات حزب توده ایران.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۳۶) *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا، چاپ دوم.
- سحابی، عزت الله، (۱۳۸۸) *نیم قرن خاطره و تجربه*، ج ۱ (از دوران کودکی تا انقلاب ۵۷)، تهران: فرهنگ صبا.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۲) *سفرنامه مادام کارلا سرنا (آدم ها و آئین ها در ایران)* ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.

چرایی و چگونگی تغییر کاربری ... (یعقوب خزائی و مرجان نگهی مخلص آبادی) ۳۴۹

شالگونئی، محمد رضا شالگونئی (۱۳۹۱)، «متن هایی که ما را به فضای دهه چهل می بردند»، مجله آرش، شماره ۱۰۸، صص ۲۳ - ۲۲.

ظل السلطان، مسعود میرزا (۱۳۶۸) *خاطرات ظل السلطان سرگذشت مسعودی*، جلد اول، به تصحیح حسین خدیو جم، تهران: انتشارات اساطیر.

علیجانی، بهلول، (۱۳۸۸) *آب و هوای ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ نهم.

عمویی، محمدعلی (۱۳۷۷)، *درد زمانه (خاطرات محمدعلی عمویی «۱۳۵۷ - ۱۳۲۰»)*، تهران: آذران.

فلور، ویلم، (۱۳۸۸) *برازجان*، ترجمه، توضیحات و تعلیقات عبدالرسول خیراندیش، تهران: آباد بوم.

فیودورکورف، بارون، (۱۳۷۲) *سفرنامه بارون فیودورکورف*، ترجمه اسکندر ذبیحیان، تهران: انتشارات فکر روز.

کرزن، جرج . ن، (۱۳۷۳) *ایران و قضیه ایران*، ج ۲، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.

کی مرام، منوچهر، (۱۳۷۴) *رفقای بالا*، تهران: انتشارات شباویز.

کی منش، تقی (۲۰۱۹) *خاطرات تقی کی منش ۱۳۵۷ - ۱۳۰۱*، به اهتمام بهروز مطلب زاده، آلمان - بوخوم: آیدا

محلاتی، حاج سیاح (۲۵۳۶) *خاطرات حاج سیاح*، به کوشش حمید سیاح، به تصحیح سیف الله گلکار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.

مفتون دنبلی، عبدالرزاق بن نجفقلی، (۱۳۸۳) *مآثر السلطانیة به ضمیمه جنگ های دوره دوم از تاریخ ذوالقرنین*، به تصحیح غلامحسین زرگری نژاد، تهران: انتشارات روزنامه ایران.

همگام با آزادی: *خاطرات شفاهی دکتر سید محمد مهدی جعفری*، (۱۳۸۹) ج ۱، مصاحبه و تدوین: سید قاسم یاحسینی، قم: صحیفه خرد.

هومن، احمد، (۱۳۳۹) *زندان و زندانیها یا رژیم پنی تانسیر*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مجلات

اطلاعات، سال ۶، شماره ۱۴۲۱، ۳ شهریور ۱۳۱۰

اطلاعات، ۲ بهمن ۱۳۵۷

پلیس، شماره ۱۷، آذر و دی ۱۳۰۶

خودنویها، سال ۱۵، شماره ۲۵، شنبه ۲۷ آذرماه ۱۳۳۳